

Balaton Petra

A SZÉKELY AKCIÓ ELŐZMÉNYE ÉS TÖRTÉNETE

100 évvel ezelőtt a századforduló Magyarországnak egyik leghátrányosabb helyzetű régiója a Székelyföld volt. Pedig természeti szépségei és fekvése miatt gyakran hasonlították a korabeli Svájc-hoz.

A roppant havasokkal körülvett, sok helyen őserdőkkel borított országrész ismeretlen és elzárt terület volt a Kárpát-medence, s azon belül Erdély délkeleti szögletében. Változatos területen fekszik: hegyes, dombos vidéken, lejtős patak- és folyóvölgyekben, hegyközi medencékben. Külső peremét a Keleti-Kárpátok és a Kárpát-kanyar hegységei határolják. Nyugati részei egyre szelídebb domborzatúak és klímájúak. A havasokból indulnak útjukra a nagyobb erdélyi folyók: a Maros, az Olt, a Kis- és Nagyküklő, valamint a Feketeügy.

Közigazgatási szempontból a Székelyföld négy adminisztratív egységet ölelt fel az Osztrák-Magyar Monarchiában: Udvarhely megye Székelyudvarhely központtal, Csík megye Csíkszereda, Háromszék megye Sepsiszentgyörgy, Maros-Torda megye pedig Marosvásárhely székhellyel.¹

A szinte „svájci lehetőségekkel” rendelkező térség azonban lemaradt a gazdasági fejlődésben. Elmaradottsága szembeűnő volt a kor emberének. Kialakult az az általános vélemény, mely szerint a századfordulóra belekerült a térség egy olyan örvénybe, amelyből csak egy hatalmas állami segítség, a székely akciónak nevezett fejlesztési program emelheti ki. A Székelyföld gazdasági, társadalmi és kulturális fejlesztésének szükségességére a XIX. század végétől nagyarányú társadalmi szervezkedés mutatott rá. 1902-től elindult a sokat sürgetett gazdaságfejlesztő program, a székely akció, amely a történettudományban eddig összefoglaló és értékelhető feldolgozással még nem rendelkezik.

Mennyire lehetett sikeres a négy székely megyére kiterjesztett program? Az anyagi keretek szabta lehetőségekkel, a politikai ellentétekkel és közönnyel megbírkózhatott-e a vezetőség? Az első világháború kitöréséig rendelkezésre álló 13 esztendő alatt milyen gyakorlati ered-

mények születhettek meg? S maga a székelyég hogyan fogadhatta a „fővárosi urak” által kezdeményezett, a falu mindennapi életébe történő beszólást, a sok-sok újítást?

A közvélemény figyelmét a korabeli irodalomban és publicisztikában visszatérő *székely kivándorlás és romániai munkavállalás* hívta fel. Kiáltványok, felolvasások, szaktanácskozások, parlamenti felszólalások és a nemzetközi büntető kongresszusok tárgyalták a kivándorlás és munkavállalás okait, a gyermekcsempészetet, ismertette a Romániában élő magyarok helyzetét. Míg a helyi hatóságok nem vettek tudomást a kivándorlásról, „járkálásnak, kiutazásnak, természetes néphullámnak”² minősítették és a „székely kalandos hajlammal” magyarázták, addig a századfordulón kb. 100 000 székely kivándorló élt Romániában.³ A kivándorlás mértékét csak megközelítően lehet megállapítani az 1899-1913 közötti kivándorlási statisztika, az 1900. és 1910. évi népesség-összeírások (jelenlevő-távollevő kategóriák), a marosvásárhelyi iparkamarai és az alispáni jelentések alapján.⁴ Hivatalosan mintegy 50 000 kivándorlót tüntetnek fel az adatok, amit növelni kell az illegálisan, vagy korabeli székely kifejezéssel élve „medve vámon” és „rigópasszussal”⁵ távozók számával. A kivándorlók, akik elsősorban a kisiparosok és kiscgazdák fiaiból és lányaiból verbuválódtak, gyáripari munkásként, iparosként, cselédként (szakácsnő, szobalány, inas, kocsis) helyezkedtek el. A székely iparosok nagyban hozzájárultak Románia közgazdasági fejlődéséhez, hiszen a francia és német tőkéből kiépülő román iparnak szüksége volt képzett munkaerőre a helyi iparos generáció kineveléséig. Annak ellenére, hogy a székelyek hozzájárultak Románia gazdasági fejlődéséhez, és megbízható, minőségi munkát végző népcsoportot jelentettek, mégsem örvendtek általános megbecsülésnek. Talán azért, mert konkurenciát jelentettek a helyi lakosoknak, másrészt a megélhetés biztosításáért hajlandóak voltak elviselni sok megaláztatást. Jellemző a meghunyászkodás, a nevek románosítása. Beszámolók bizonyítják, hogy a székely lányok közül sokan a legősibb foglalkozást űzték.⁶ Hírhedtek voltak az ún. „Baksák”, magyar kocsmák is, ahol erkölcstelen multságok voltak napirenden. Több ízben derült ki, hogy a mulatóhelyeken tartózkodó 30-40 székely lánynak (több 12-14 éves is volt közöttük) nem volt útlevele, kerülő utakon, engedély nélkül érkeztek Romániába.⁷ Ez a jól jövedelmező iparág a határszélen működő leánykereskedelemre épült a XIX. század

végén. A századfordulón csupán a Székelyföld egyik járásából, a kézdi járásból 261 lány volt útlevél nélkül Romániában, tartózkodási helyük ismeretlen volt!⁸

Nem elhanyagolható méretű volt a két ország közötti fiúgyermekcsempészet sem. A fiúkat 1-1,5 koronáért adták el Romániában mesterinasnak. Sajnos, sok székely koldust lehetett találni a román nagyvárosokban is. Érdekes vizsgálatot jelenthet az ott élő, „bongyen”-nek („semmiházinak”) nevezett magyarok sajátos megítélése, helyzete. További alapos kutatást igényelne még a székely kivándorlási gócpontok (Kászon, Kézdiszékek mellett) és korszakok megállapítása, ami a román közgazdasági viszonyok és magyar intézkedések hatásának vizsgálatát jelenti. Kérdés az is, hogy hányan és milyen anyagi körülmények között telepedtek vissza.

A letelepedési szándékkal távozók mellett évente kb. 5000-6000 fő alkalmi munkára szegődött el: mezőgazdasági idénymunkára, a téli időszakban bányákba, vagy más ipari jellegű munkára.

Gyakran hasonlították a székelységet a futóhomokhoz: „szerte van fújva Romániában a székelység, mint a homok: néhol csak egy-egy szem, néhol vastagabb réteg, s mindenhol szűrődik bele a talajba”.¹⁰ A századfordulón csupán a román fővárosnak, Bukarestnek 26 000 magyar lakosa volt, ez több mint az akkori Marosvásárhely, Sepsiszentgyörgy és Csíkszereda lakóinak együttes száma.

A tengerentúli kivándorlás elsősorban Maros-Torda és Udvarhely vármegyék lakosai között volt jelentősebb, bár sohasem öltött olyan mértéket (1913-ig kb. 8000 fő),¹¹ mint Magyarország más megyéiben.

A kivándorlás ellensúlyozására különböző megoldási javaslatok születtek: munkaközvetítéssel és cselédlány elhelyezéssel próbálták a magyar városok felé terelni a Romániába indulókat,¹² kidolgozták a székely-telepítési elméleteket is. Egyesek a Mezőséget (Beksics Gusztáv, Éber Ernő, Bethlen István),¹³ mások az alföldi uradalmakat ajánlották, illetve a Székelyföld, vagy annak közelében kialakítandó bérleteket a földhiány enyhítésére.¹⁴ A Romániában élők helyzetét az egyházi és kulturális intézmények támogatásával, a konzulátus tevékenységének javításával látták megoldandónak.

A többség azonban a bajok gyökerét, a székely gazdaság stagnálását, termelési-értékesítési problémáját kívánta orvosolni. Ugyanis a *liberális gazdaságpolitika intézkedései* átmenet nélkül zúdultak a régióra, amely

az ősi jogok, hagyományok megszűnését, az életforma felbomlását jelentette anélkül, hogy új helyzet teremődött volna. A jobbágyfelszabadítás, a határország megszüntetése tömegeket sodort zsellérsorba.

A Székelyföldre nehezen alkalmazható birtokrendezési törvények elhúzódó és költséges folyamatot indítottak el a térségben. Ugyanis a székelyföldi viszonyok fontos jellemzője volt a közbirtokosság. A kiterjedt legelők és erdőket közösen birtokolták, és az egyéni földtulajdon méretéhez viszonyított arányjog szerint részesedtek a hasznából. Az országos hatáskörű arányosítási törvények (1871. XXI. tc., 1880. LIII., LIV. tc.) viszont nem vették figyelembe a székely közbirtokosság fontosságát, s megszüntette az erdős és legelős közhatárok hagyományos rendszerét. Az aránykulcsok megállapításánál sem számított az ősi szokás: a közföldekből a település minden egyes lakója részesedett. Az 1890-es években elindult a törvény kijátszása: olcsón felvásárolták a kereskedő cégek az arányjogokat, majd 100 hold feletti birtoknagyság után a község anyagi terhére kihatították a területet magánbirtoknak. Sok eladósodott gazda úgy próbált gyorsan pénzhez jutni, hogy olcsón eladta arányrészeit. Azonban így a korábbi szabad legeltetéstől és erdőhasználattól estek el, kezdve a téli tüzelő begyűjtésétől a házépítés faanyagának beszerzéséig. így a megélhetés fontos és természetes jövedelem kiegészítői egy csapásra megszűntek. A gyakori kihatások természetesen a község és a köznép rohamos elszegényedését eredményezte. 1901-ben határozatot hoztak ugyan, hogy a kihatás költségét a kérvényező fizesse ki, azonban sok község addigra már a teljes eladósodás útjára jutott.¹⁵ Az erdőjogokkal való üzérkedés fakeskedő cégek, fűrészüzemek megjelenését eredményezte gomba módra a Székelyföldön. Miután olcsón felvásárolták az arányjogokat és kihatították a területet, hozzáláttak a fakitermeléshez. Erdőterületek tűntek el pillanatok alatt, tarvágások jelentek meg a hajdani erdőségek helyén. Ugyanakkor az erdőtörvények (1897. XXXI. tc., 1898. XIX. tc.) az erdők állami ellenőrzését és kezelését írták elő, kitiltva az állatokat a korábban legeltetésre használt területekből.¹⁶ A legelőterületek beszűkülése már a XX. század elején az állattenyésztés fejlődésének óriási gátja lett. A közvélemény tiltakozására a földművelésügyi tárca a század elején az erdei legeltetés szabályozását újragondolta, okszerű és méltányos helyzetet teremtett.¹⁷

A tagosítás, tehát a szétszórtan, egymástól nagy távolságra fekvő birtokrészek egy helyen, egy tagban való egyesítése a Székelyföldön igen elhúzódó, 8–10 évig tartó folyamatot eredményezett. Ugyanakkor a visszaélések sorozata is volt, „négy szemközti uraknak” hívták megvesztegethetőségük miatt a mérnököket. Ennek költségét is a községek fizették, gyakran az új birtok értéke még a tagosítás költségét sem érte el. A birtokrendezési törvényeket a telekkönyvezéssel együtt végezték, viszont a telekkönyvi állapotok kuszasága tovább nehezítette és lassította a folyamatot.¹⁸

A hitelkérdés óriási probléma volt a térségben, hiszen a 100–150%-os községi pótagó súlyát fokozta a helyi tőke hiánya, a külföldi és a helyi takarékpénztárak magas kamatú hitelei, megnehezítve a mezőgazdaság átalakításához szükséges beruházásokat. Kihhasználva a hitelszervezet problémáit, román és szász nemzetiségi pénzügyintézetek jelentek meg a Székelyföldön. Egyes bankpolitikájuknak köszönhetően, olcsó és kedvező hitelnyújtás biztosításával, hozzájárultak a magyar földbirtokok fokozatos apadásához. A századforduló Erdélyének egyik komoly problémájává vált a tervszerű és nagyarányú, elsősorban román földszerzési akció, amely a Székelyföldet, habár kismértékben, de érintette.¹⁹

A térséget érintő változások ellenére a hivatalos statisztikai adatokból, az iparkamarai jelentésekből, a megyei monográfiákból, az alispáni jelentésekből, valamint a korabeli közgazdasági irodalomból egy igen elmaradott gazdasági struktúra körvonalazódik.²⁰ A lakosság 2/3-a a századfordulón mezőgazdaságból élt, a földművelés mellett jövedelmüket háziipari foglalkozásokkal egészítették ki. Fakitermelés mellett fuvarozással, fa-, ásványvíz és háziipari cikkek árusításával is foglalkoztak. Télen gyakran bányamunka vállalásával növelte egy-egy székely bevételeit. Ugyanakkor elevenen éltek még az erdőhöz, havasi területekhez kötődő archaikus mesterségek, a gyűjtögetés, az orvvadászat, a famunka és a pásztorkodás. A megélhetésért folytatott mindennapos küzdelem következtében alakult ki az „ezermester székely” típusa. Ugyanakkor kevés volt a földművelésre használható földterület nagyság, hiszen a régió területének csaknem fele (46%-a) erdő, aminek használatát az erdőtörvény szabályozta és korlátozta. A szántó a terület csupán 22%-a, azonban ott is két-háromnyomásos, főleg önellátásra törekvő gazdálkodási mód, az egyoldalú gabona- és kukoricakultúra, a megfelelő takarmányozás és talajerő-utánpótlás hiánya jellemző. Az állattenyésztés-

tésnek hatalmas bázisa bontakozott ki a rét-, legelő-, kert-területek következtében,²¹ azonban az állatfajták és eljárások rossz megválasztása nem hozott kellő eredményességet.

A hagyományos földbirtoklási, örökösödési rendszer, valamint a népszaporulat az amúgy is kis terjedelmű birtokok további szétforgácsolódásához vezetett: 99%-a a birtokosoknak 20 holdnál kevesebb földdel rendelkezett. A gazdasági érzéketlenség, konzervativizmus és bizalmatlanság mellett „valóságos átokként” nehezedett a pálinkafogyasztás a népre. A regálémegváltás, a házi szabad szeszfőzés eltiltása csak növelte a kocsmái kicsapongások számát, illetve csökkentette a község bevételeit.²² Ugyanakkor a művelődés terjedésével az igények is változtak: általános lett a századfordulóra a kávé- és teafogyasztás, a házilag készített ruhaneműket a gyári, boltban vásárolt termékek váltották fel. A kiadásokhoz azonban nem igazodtak a bevételek. Egy korabeli kimutatás szerint Csík megyében egy 10 holdas gazda kiadásai 1860 és 1900 között megnégyszereződtek (115,50 koronáról 513,30 koronára), miközben bevétele (503 korona) nem változott. Ugyanis a legtöbb kiadás vagy elő sem fordult hajdan, vagy csak nagyon mérsékelten; illetve ami a századfordulón készpénzbe került, azt korábban a gazda és háza népe saját kezűleg állította elő. A takarékos kisgazdának egyetlen fillére sem maradt év végére, amelyet beruházásra fordíthatott volna. Csak ha egyetlen bevétele maradt el, vagy egyetlen kiadása lett magasabb, azonnal megbillent a mérleg.

Az értékesítési nehézségek a székely vasutak kései megjelenéséből, a gyáripari termékek versenyéből, valamint az 1886-1893 között fennálló román vámháborúból adódtak.²⁴ A székely kisipar válságát és egyes nagyipari vállalatok hanyatlását nem tudta lényegesen befolyásolni az 1890-es évektől kiépülő, még így is komoly hiányosságokat mutató vasúti rendszer.

Nagyarányú *társadalmi mozgalom* mutatott rá a kor megoldatlan szociális problémájára, a székely kérdésre az 1870-es évektől. Hangzatos jelszavakkal hívták fel az állam figyelmét a kormányzati beavatkozás, egyfajta székely akció szükségességére. Mint például: „A cselekvés 12. órája már érkezett...”,²⁶ vagy „A székelység még csak nagy beteg, de még ki lehet gyógyítani. Pár év múlva talán már halott lesz...”²⁷

Kezdetben a Budapesten élő székelyek szervezkedtek, s hozták létre 1875-ben a Székely Művelődési és Közgazdasági Egyletet (elnök:

Borszéký Soma; titkár: Benedek Elek). Iparos egyesületek segélyezésével, tanmühelyek és iskolák támogatásával szolgálták a székelység érdekét. Később a székelyföldi társadalom is mozgásba lendült, s 1899-ben magalakult a Marosvásárhelyi Székely Társaság (elnök 1907-ig: Dr. Kórmócsy József, utána Deák Lajos; titkár: Máthé József, Szentgyörgyi Dénes). Anyagi nehézségek és gúnyolódások ellenére kiemelkedő tevékenységet folytatott az anyatársaság, amely a jegyzőkönyvek, összejevetelek és a helyi sajtó alapján körvonalazódik. A székelyföldi idegenforgalom fejlesztésére, ingyenes oktató előadások szervezésére, munkaközvetítésre, gyermekvédelemre, a székely ipar pártolására és a romániai magyarság helyzetének javítására²⁸ indított mozgalmuk nem maradt eredménytelen. Támogatták a később kibontakozó kormányakciót, ébren tartották és szervezték a székely társadalmat. Kiadványaikban felhívták a közvélemény figyelmét a térség problémáira, 1901-től pedig szervező körutakkal mintegy félszáz székely társaságot hívtak életre Erdélyben és Magyarországon.²⁹ A kezdeti fellobbanás után a *székely társaságok* nagy része már csak vegetált, 1907-re 19 már nem is működött, több helyen megpróbálkoztak az újraelakítással is.³⁰ A jelentősebb társaságokat éppen nem Székelyföldön találhatjuk, hanem Besztercén, Bethlenben, Aradon és Brassóban, ahol főként az ipari oktatás fejlesztésével, tanonc- és cselédoktatással, elhelyezéssel, előadások, ünnepek szervezésével, a szórványmagyarság helyzetének javításával foglalkoztak. Debrecenben és Szegeden a székely háziipari termékek forgalmazását, az ásványvíz és fürdők propagálását helyezték előtérbe.

1901-ben az *országgyűlési képviselők* is megalakították a maguk székely társaságát Bedő Albert ny. államtitkár elnökletével. Kezdetben minden szombat a budapesti „Fehér ló” szálló külön szobájában pártkülönbég nélküli összejeveteleket tartottak, ill. a túsónadi kongresszus megrendezésében is vezető szerepet vállaltak.³¹ Később a lelkesedés alábbhagyott, s a közgyűlések az országgyűlési képviselők érdeklődésének hiányáról panaszkodtak. 1907-ben a Marosvásárhelyi Társaság kezdeményezésére, Bethlen István egybehívására elindult ugyan a társaság újjáélesztése, de érdemleges tevékenységet azután sem fejtett ki a társaság. Ugyanakkor a székely kérdést támogató politikusok körében körvonalazódott a századfordulón az ún. *székely lobby*, a székely kérdést politikai állástól függetlenül támogatók érdek-

képviselői csoportja (pressure group), melynek tagjait a parlamenti naplók alapján lehet összeállítani (pl.: Bethlen István, Györffy Gyula, Sebess Dénes, Molnár Józsiás).

A székely társaságokat, ill. mindazon szervezeteket, egyesületeket, amelyek a székely ügyet támogatták, 1904-től a Székely Társaságok Szövetsége (elnök: Deák Lajos kir. tanácsos, titkár: Máthé József, Szentgyörgyi Dénes) fogta össze Marosvásárhely székhellyel.³² Az alakulás évében mintegy 40, 1910-ben kb. 80 egyesület volt a tagja a szövetségnek, amely a székely akció támogatását, a székely társadalom szervezését vállalta a nemzetiségi vidékek magyarságáért is dolgozva. Az illetékes miniszterekhez való felterjesztéseikkel, valamint határozataikkal a térség fejlesztéséhez járultak hozzá. A politikai zavarok és a rendelkezésre álló eszközök elégtelensége ellenére 1907-től külön sajtóorgánummal, a függetlenségi eszméket képviselő *Szabadság* c. politikai napilappal rendelkeztek.³³ A szövetség és az egyes tagtársaságok tevékenysége a szövetség által rendezett székely kongresszusok jegyzőkönyvéből, valamint a sajtó alapján derül ki. A Székelyföldnek 1907-ig egyetlen politikai napilapja volt, a *Székely Ellenzék*, a többi újság hetente egyszer-kétszer megjelenve mutatott rá a régió problémáira és fejlesztésének szükségességére. A budapesti, székelységgel foglalkozó lapok (*Magyarság*, *Magyar Világ*, *Nemzeti Iskola* stb.) kulcsfigurája Benedek Elek meseíró volt.

A székely társadalom legnagyobb megmozdulásai, a térség gazdasági, kulturális helyzetét megvitató *székely kongresszusok*, illetve közgyűlések voltak 1902–13 között. Kiemelkedő jelentőséget az 1902. augusztus 28–30-án *Tusnádfürdőn* tartott székely kongresszus kapott, amely először dokumentálta, hogy a székely kérdés nemzeti ügy, megoldása szervezést igényel. A térség problémái mellett kidolgozta mindazon javaslatokat, megoldási eszközöket, amelyek 1914-ig, az első világháborúig irányadóak voltak a kérdésben. A kongresszust közel egy éves szervezőmunka előzte meg, közben a rendezés éles vitát váltott ki az OMGE és az EGE, EKE között („kanapépör”),³⁴ amely az utóbbi két egyesület távolmaradását eredményezte. A rendezőbizottságot így négy szervezet alkotta: a Marosvásárhelyi Székely Társaság, a Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara, az EMKE és az OMGE. A kongresszus öt szakosztálya: östermelési (OMGE); birtokpolitikai, adó- és hitelügyi (OMGE); ipari, kereskedelmi, munkaügyi, értékesítési és

közlekedési (Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara); közművelődési és közegészségügyi (EMKE); kivándorlási, fürdőügyi és turisztikai (Marosvásárhelyi Székely Társaság) szakosztályai összesen 52 javaslatot dolgoztak ki. A kongresszus jelentőségét természetesen sokan lebecsülték, egyes fővárosi lapok szerint „nem volt több valami hazafias buzgalommal rendezett látványosságnál, vagy díszfelvonulásnál.”³⁵ A közel 500 résztvevő között megjelentek a székely országgyűlési képviselők, a törvényhatóságok képviselői, a gazdasági egyesületek elnökei, valamint Magyarország és Erdély hivatalos képviselete, főiri osztálya. Nagy érdeme a kongresszusnak, hogy nyomására bontakozott ki a székely akciónak nevezett kormányprogram, amely kiindulási pontul és célul a tusnádi határozatokat tekintette. Még abban az évben Darányi Ignác földművelésügyi miniszter kiadatta a kongresszus jegyzőkönyvét, a „székely akció bibliáját”.³⁶ Sajnos, a nagyszerű határozatokból csak egy parányi rész valósult meg. A kongresszus határozatait eljutatta ugyan az illetékes szervekhez, de lassú és szórványos gyakorlati megvalósulással kellett ezután szembenéznie e székely kérdések támogatóinak. A korlátozott anyagi források, politikai ellenérzések, emellett közöny és idegenkedés nemcsak a Székelyföld határain kívül, hanem magán a térségben is jelen volt egészen a világháborúig.

A többi székely kongresszus korántsem kapott annyi figyelmet, mint a tusnádi, igaz, jelentőségük sem volt akkora. A Székely Szövetség által megrendezett *közgyűlések* – 1905. Sepsiszentgyörgy, 1907. Szamosújvár, 1908. Székelyudvarhely, 1909. Debrecen, 1910. Gyergyószentmiklós, 1911. Torda, 1912. Csíkszereda, 1913. Előpatak – évről évre megvitatták a térség gazdasági, kulturális helyzetét, ébren tartották a közvéleményt, a közigazgatás és a szakminisztériumok figyelmét. A közgyűlések iratanyagának, jegyzőkönyvének, sajtóvisszhangjának vizsgálatával az aktuális kérdések, a résztvevők száma (kb. 130–500 fő közötti létszámmal lehet számolni), a megrendezés körülményei, annak fogadtatása derül ki. A közgyűlések „azonos forgatókönyv” szerint zajlottak: elnöki megnyitó; elnöki előterjesztések, jegyzőkönyvvezetők és hitelesítők kiküldése; tagegyesületek képviselőinek igazolása; titkári jelentés a szövetség működéséről, részletezve a tagegyesületek tevékenységét; előadások; számadás és költségvetés ügye; indítványok; a jövő évi közgyűlés helyének a megállapítása (általában valamely székely társaság meghívása alapján) és a közgyűlés bezárása. Az előadások

leggyakoribb témái az ipar, a vasút, a fürdőügy, az idegenforgalom, a kivándorlás, a szórványmagyarok helyzete és az oktatásügy. Elhangzott mindig a kongresszusnak helyet adó településsel és vármegyével foglalkozó előadás is, illetve a székely akció tevékenységéről a kirendeltség vezetője számolt be. Egyes közgyűléseket gazdasági kiállítások, valamint a környék megismerését szolgáló kirándulások színesítették.

E nagyarányú társadalmi szervezkedésnek köszönhetően indította el az állam a *székely akciót, a Székelyföld fejlesztési programját 1902-től*. Bár a kormányzat egyes ágai ügykörüknek megfelelően igyekeztek hozzájárulni a térség fejlesztéséhez, mégis a közvélemény előtt a székely akciót a *székelyföldi miniszteri kirendeltség* képviselte. A M. Kir. Földművelésügyi Minisztérium hozta létre 1902. június 1-jén a hivatalt Marosvásárhelyen, amely aztán a tusnádi határozatok alapján kidolgozta programtervezetét.³⁸ Azért állították fel a kirendeltséget, hogy itt helyben, a Székelyföldön legyen egy olyan szervezet, amely látja, hallja a térség bajait, problémáit, alkalmazza a gazdasági segítség eszközeit. Emellett tanácsot, útbaigazítást, közbenjárást, segítséget lehetett kérni tőle, elsősorban mezőgazdasági ügyekben.

Ettől függetlenül az akció részét képezték azok a kormányzati és törvényhozó intézkedések, amelyek a különböző minisztériumok (kereskedelmi, igazságügyi, földművelési) és a törvényhozás részéről születtek a székely térség fejlesztésének előmozdítására.

Az *Igazságügyi Minisztérium* székelyföldi szakosztályt állított fel a térség problémáinak megoldására. 1908-ra a birtokrendezésre és a telekkönyvezés helyesbítésére hozott a tárca intézkedéseket a földművelésügyi tárcával együttesen. A *földművelésügyi tárca* is – függetlenül a miniszteri kirendeltségtől – törvényhozó munkájával támogatta a székelyföldi térség fejlesztését. 1902–1906 között 60 000 kat. h. területet tett szabaddá a legeltetés előtt, amely korábban erdőkezelés alatt állva hátráltatta az állattenyésztés fejlődését. A Székelyfölddel határos részeken földbirtokokat vásárolt az állam részére, hogy ide székelyeket és magyarokat telepítsen a kivándorlás és a nemzetiségi térnyerés megakadályozása miatt.⁴⁰ A *kultuszminiszter* a Székely Szövetség sürgetésére a székely akció támogatását ígérte, de nagyobb arányú támogatási programot nem indított a térség érdekében.⁴¹

Legkorábban a *kereskedelmi minisztérium* foglalkozott a térség válságos helyzetével: az 1880-as évek végétől elindította „székely ipari

akcióját”. Készült ugyan 1905-ben a tárca részéről egy részletes javaslatgyűjtemény az iparfejlesztésre, ami azonban csak töredékesen valósult meg az első világháborúig.⁴² Gyakorlati lépéseket először Baross Gábor kereskedelmi miniszter tett a válságba jutott székelyföldi iparosok érdekében: az EMKE főtitkárának, Sándor Józsefnek a javaslatára közszállításokban részesítette a bőr- és ruházati iparosokat. Majd tanulmányozva a székely közgazdasági viszonyokat, 1890 decemberében létrehozta a Kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara területéből kiszakított ún. *székely kereskedelmi és iparkamarát* Marosvásárhely központtal, amely a négy székely megye (Csík, Udvarhely, Maros-Torda, Háromszék vármegyék) területére kiterjedő hatáskörrel a térség közgazdasági viszonyainak fejlesztésére törekedett. A kamara gyakorlati tevékenysége az iparos szakoktatást mozdította elő, részt vett Marosvásárhelyen középfokú fa- és fémipari, Székelyudvarhelyen kő- és agyagipari szakiskola létesítésében. Önálló iparosok továbbképzésére szaktanfolyamokat rendezett, külföldi tanulmányutakhoz és ösztöndíjakhoz jutatta az arra érdemeseket. 1919-ig mintegy 3000 székely ifjút képzett ki magánműhelyekben. A háziipar támogatása mellett mozgalmat indított a székely vasutak kiépítése érdekében (eredménye lett az 1895. évi székely vasutak kiegészítéséről alkotott törvény), hozzájárult a kamara a vásárügy rendezéséhez. Szövetkezetek alapítása, gazdasági kiállítások rendezése, kisiparosok segítése is érdekkörébe tartozott.⁴³ Az 1891–1912 között megjelenő iparkamarai jelentések átfogó képet adtak a székelyföldi gazdasági viszonyokról és a hanyatlás állapotáról. A kamara útmutatásai, jegyzőkönyve, az ipari értekezletek és kiállítások átfogó és egységes székelyföldi ipari akció szükségességére hívták fel a figyelmet.

Az iparkamara létesítése mellett a kereskedelmi tárca 1893–1904 között mintegy 1 millió koronát áldozott a *székely iparoktatásra* az ott levő intézmények és szakiskolák támogatásával. 1893-ban pedig kezdetét vette a székely ifjak állami üzemekben (MÁV műhelyeiben, Diósgyőri vas- és acélgyárban), illetve magánvállalatoknál való képzése évi 40 000 korona költséggel, hogy végzett, önálló iparosokként a székely ipar bázisául szolgáljanak. Abból tanulva, hogy képzett iparosok nem tértek vissza szülőföldjükre, 1905-től már arra törekedett a tárca, hogy Székelyföld legyen képes a tanoncképzésre, s így a végzettek ott is nyerjenek elhelyezést. 1904 végéig 13 ipari hitelszövetkezetet alakított

és támogatott a minisztérium, 1900–1904 között pedig 58 056 korona értékű gépadományozással járult hozzá a *kisipar* fejlesztéséhez.⁴⁴ Támogatásban részesült a *háziipar* is. Az 1902 után Székelykeresztúr és környékén nagy fejlődésnek indult szövőipar sorsa a következőképpen alakult. Az oktatást tanítónő vezette, aki összegyűjtötte és házalás útján értékesítette székelyekkel Erdély távolabbi pontjain a székely szötteket. Később székelyeknek öltözött cigány családok ragadták magukhoz a kezdeményezést, látva ezt, egy élelmes osztrák gyáros saját termékeit kezdte székely szöttek néven cigányok útján értékesíteni. 1908-ra házaló cigányok már különféle osztrák portékát felvásárolva árulták a termékeket, rövid idő alatt elsorvasztva a fejlődésnek indult székely szövőipart.⁴⁵

A *kereskedelmi miniszterek székelyföldi látogatásaikkal* (1899-ben Dániel Ernő, 1900-ban Hegedűs Sándor) próbálták megismerni a térség gazdasági helyzetét és problémáit. A közvélemény által „felületesnek” minősített látogatásokat a megyei központokon alkalmi kiállítások, valamint egyes ipartelepek megtekintése kísérték.⁴⁶

A minisztérium 1905-ben *Ipari akció a Székelyföldön* címmel részletes *programtervezetet* dolgozott ki a térség ipari fejlesztésére, ismertetve az akkori ipari viszonyokat és az addigi támogatási rendszert, tanulva a hibákon. A faipar mellett a kő- és márványipar, valamint az üvegipar terén ismertették a javaslatokat. A szövő- és fonóipar esetében a 3 hónapos tanfolyamok helyett szövőmesterek felügyelete alatt álló háziiparosokat összefogó gyár létesítését látták helyesnek. Példaként a vállalati alapon működő Klinger Henrik-féle sepsiszentgyörgyi szövőgyár szolgált, amely 38 településen 741 főt dolgoztatott 1904 végén. Az agyagipar terén rámutatott a kezdetleges módszerekhez való ragaszkodásra, a székelyudvarhelyi kő- és agyagipari szakiskola 2 hónapos tanfolyamainak gyenge eredményeire. A gyáripart Székelyföldön 1903 végén 129 működő ipartelep képviselte, amely 3645 főt foglalkoztatott.⁴⁷ A bányászat terén a szenkeresztbányai Lántzky-féle vasgyár fejlesztését, valamint Erdővidéken egy öntött- és kovácsoltvas áruk gyártására szakosodott vasgyár felállítását javasolták. 1905-től nagy anyagi áldozatokkal kezdte meg a minisztérium a balánbányai rézkohó és hengermű fejlesztését.

Az iparfejlesztés központjául az átszervezendő, Székely Egylet által 1886-ban alapított Székelyföldi Iparmúzeum szolgált. Sokrétű feladatot

látott volna el az intézmény eredményessége esetén: a minisztérium intézkedéseinek végrehajtását, véleményezését, a kisipar (szövetkezetek alapítása, gépek berendezése, tanfolyamok szervezése, ingyenes szaktanácsadás) és háziipar (ágazatok felkutatása, üzleti értékesítés megszervezése) fejlesztését, inas ügy irányítását, munkásközvetítést. Egységes vezetés alá került az intézmény a marosvásárhelyi fa- és fémipari szakiskolával a közös gépműhely miatt, s egyben az ipari nyersanyagok múzeumaként is szolgált, valamint ipari szakkönyvtárral is rendelkezett.⁴⁸

A nagy várakozás ellenére az intézmény átalakítása után csupán terv maradt az egységes, átfogó iparfejlesztés programja. Így visszatérő téma lett az ipari akció elindításának ügye: előadások, gazdasági kiállítások hívták fel a kormánykörök figyelmét annak szükségességére. Az 1909. évi debreceni közgyűlésen Brázay Zoltán székely országgyűlési képviselő az ipari viszonyok bemutatása, elemzése mellett sürgette az évek óta húzódó ipari akció elindítását. Véleménye szerint a kereskedelmi minisztériumnak is létesíteni kellene székelyföldi kereskedelmi és ipari kirendeltséget, amely a marosvásárhelyi kamara szervezetén belül 4 fős személyzettel (textil, fa- és vasipari szakértők, valamint a termelő, anyagbeszerző- és értékesítő kisipari szövetkezetek létesítéséért felelős szakértő) működne. Feladatául a Székelyföldi Iparmúzeum feladatkörét sorolta fel, kiegészítve a fürdők fejlesztésével, az ásványvíz terjesztésével, valamint külföldi cégek alapításainak támogatásával.⁴⁹ Azonban még a marosvásárhelyi kamara 1913. évi egyik tavaszi vitaestje is az ipari kirendeltség felállításának, valamint az ipari akció elindításának sürgősségét tárgyalta, utalva arra, hogy annak bázisául szolgálhatnának a székely akció keretében létrehozott gazdakörök, valamint a képzett fiatal iparos generáció.⁵⁰

Nagy eredménynek számított, hogy 1913 derekán 9 évi várakozás után a kereskedelmi miniszter kinevezte *székelyföldi iparfejlesztési biztosul* dr. Bernády György udvari tanácsost, Marosvásárhely sz. kir. város polgármesterét.⁵¹ Polgármestersége alatt (1902–1913) a „székely főváros” modern, nagyipari várossá fejlődött, s elnyerte szecessziós arculatát. Bernády irányításával elindult a századforduló óta várt és sürgetett székely iparfejlesztési program. Azonban az ipari akció kései elindítása a kirobbanó világháború miatt nem érhetett el mélyreható eredményeket.

Kétségtelenül legnagyobb munkásságot a *miniszteri kirendeltség* fejtett ki a térség érdekében. Felállítása Darányi Ignác *földművelésügyi miniszter* nevéhez fűződik, aki 12 éven át (1895–1903 és 1906–1910) irányította a tárcát. Minisztersége idején a földművelésügy rendelkezésére álló költségvetés évről évre emelkedett, s az állam egyre nagyobb szerepet vállalt az ágazat fejlesztésében. „Én azt vallom, hogy az állam kezdeményezzen, állítson talpra intézményeket, de ha azok megerősödtek, akkor hagyja azokat magukra.”⁵² A liberális értékeket szem előtt tartva állította, hogy az állam kötelessége a „kisember” megsegítése, az elesettek felkarolása. Így került sor a gazdaságilag nagyon elmaradott térségek központi erőforrásból történő felemelésére. Ilyen céllal szerveződött a XIX. század végén Bereg és Sáros vármegyékben a hegyvidéki (rutén) akció, amelynek tapasztalatai alapján aztán a székelyföldi magyarság megsegítése, a székely akció következett. A kirendeltségek azonos eszközökkel próbálták felszámolni a gazdasági elmaradottságot, igazodva az egyes vidékek sajátosságaihoz.⁵³

A tárcára háruló feladatokat egy jól kiépített *hivatali szervezet* útján látták el. Az akció élén miniszteri tanácsosi címet viselő miniszteri megbízott állt (1903 novemberétől Balogh Vilmos), akit Marosvásárhelyen miniszteri titkár, a kirendeltség vezetője képviselt néhány fő hivatali személyzetével. Az egyes vármegyékben helyi megbízottak irányították az akciót, személyesen, ill. levélben. Fontos szerepet szántak a nép körében tevékenykedő vidéki tanítóknak, lelkészeknek és közigazgatási alkalmazottaknak. A székely kirendeltség kulcsfigurája a felvidéki származású, jogász végzettségű Dr. Koós Mihály, aki minisztériumban eltöltött évek után került 1903 novemberében a kirendeltség élére.⁵⁴ Marosvásárhelyről az első világháborúig irányította és adminisztrálta a gazdasági programot. A hivatal évi munkájáról jelentést készített a minisztérium felé, amelyből kiderült, mi is valósult meg a tusnádi határozatokból.⁵⁵ A minisztériumi megbízottak közül Enesei Dorner Béla gazdasági intéző emelkedett ki tevékenységével, aki 1904–10 között Udvarhely vármegyében intézte a kirendeltség teendőit.

A *kirendeltség hatásköre* kezdetben a négy székely vármegyére terjedt ki, 1904-től Tallián Béla miniszter a megyék kérésére kiterjesztette Kisküküllő, Torda-Aranyos és Brassó vármegyék székely- és csángó-lakta vidékeire. 1909-ben Darányi *erdélyrészi kirendeltség* néven Alsó-Fe-

hér, Kolozs és Szilágy megyékre bővítette az akció hatáskörét a szórványmagyarok helyzetének javítása érdekében.

A székely akció tevékenységének statisztikai feldolgozása és értékelhető vizsgálata a Földművelésügyi Minisztérium megbízásából készített kirendeltségi jelentések (1911-ig rendszeres, elsősorban megyeszintű adatokat tartalmaznak), a minisztérium levéltári anyaga, a korabeli, elsősorban székely sajtótermékek és a székely kongresszusok alapján vizsgálható.

A vezetés hatékony gazdaságfejlesztő politikát választott. Ugyanis a program nem az anyagi segítségnyújtásra helyezte a hangsúlyt, hanem a térség önjelétől történő talpra állítását célozta a jövedelmező intézmények, gazdasági rendszer meghonosításával. „Igazi népsegítés, mely a magára hagyott és elhagyatottságában bizalmát vesztett népet önmagán segíteni megtanítja.”⁵⁶ „Máról holnapra való segélyeket adni, gyors sikereket elérni nem is lehetett célja az akciónak. Eszközöket kellett szerezni, intézményeket létesíteni s nevelni az embereket, hogy... azok segítségével a székely nép értelmessége, szorgalma, szóval önereje alakítsa át az itten szegényes mezőgazdasági viszonyokat.”⁵⁷ Közvetlen anyagi segélyben kizárólag községek részesedtek, hogy a közpénzekből nyert adományok minél többek érdekét szolgálják.

Az akció hatáskörének területi kiterjesztése természetesen befolyásolta az amúgy évről évre emelkedő *költségvetési összeg* értékét. Feltűnő a székely akció rendelkezésére álló anyagi források gyors növekedése. Az indulás évében, 1902-ben 38 000 korona jutott az induló program fél évére. 1903-ban már 100 000 korona, 1904-ben pedig 215 000 korona a már hét vármegyére kiterjedő akcióra. 1908-ban félmillió korona, 1907-ben 550 000 korona esett az erdélyrészi akcióra, s végül 1910-ben 850 000 korona, vagyis már komoly összeg állt a gazdaságfejlesztő program rendelkezésére.⁵⁸ A kirendeltségnek, különösen az első 3-4 évben, nagy közönnyel kellett megküzdnie, több helyen tartózkodással, gyanakvással, sőt egyesek „rosszakaratú gáncsoskodással” fogadták a segítséget. Az akció a mezőgazdaság belterjesebbé tételére, az állattenyésztés fejlesztésére, illetve a falusi társadalom megszervezésére helyezte a hangsúlyt.

Falusi gazdakörök alakításával létrehozták azt a magot, amely befogadója, lebonyolítója lett a segélyakciónak, képviselve a község gazdasági érdekeit. A gazdakörökben szaktanácsadás, felvilágosító munka is

folyt. 1906-ra 206 gazdakör működött 10 971 taggal, 1909-re 460 23 509 taggal, 1911-re pedig 555 gazdakör 28 199 tagot számlált. Egy községben átlagosan 40–50 fő volt a gazdaköri tagok száma. A gazdakörök gyakorlati tevékenysége sokrétű volt. *Előadások szervezésével* a gazdasági, közigazgatási és jogi ismereteket közvetítették, nőknek gazdasági, háztartási, közegészségügyi és gyermeknevelési előadásokat szerveztek szociális kérdések és alkoholizmus elleni propagandával összekötve. Nyáron a mezőn tartottak gazdaköri összejöveteleket gyakorlati oktatás gyanánt.

1905-től *gazdasági tanulmányutakat* szervezett a kirendeltség a gazdakörök segítségével. Kezdetben az algyógyi m. kir. földművesiskolába, 1908-tól Dorner Béla javaslatára és szervezésében a barcasági szászokhoz, rá egy évre pedig egyes magyar községekbe utaztak a fejlettebb gazdasági technika elsajátítása érdekében. A tanulmányutakon általában 20–30 község 2–3 gazdaköri tagja vett részt, hogy az előadásokon szerzett ismereteket gyakorlati eredmények láttán könnyebben alkalmazzák.⁵⁹

A gazdakörök keretében kerültek megrendezésre a *háziipari tanfolyamok* a székely bazárok eladási eredményei alapján elsősorban a kereset pótlására. Az akció első öt évében 23 tanfolyamot rendeztek 509 tanuló részvételével, sáskészítmények, pokrócok, gazdasági eszközök és edények háziipari elkészítésére. A tanfolyamot végzeteket az akció nyersanyag, illetve munkagép hozzájutásához segítette. A termékek értékesítésében az EMKE és az Országos Háziipari Szövetség segített.

Több esetben a gazdakörökből fejlődtek ki a *szövetkezetek*. A *hitelszövetkezetek* terén a kirendeltség az akció előtt már meglévő (1902-ig 126 volt, 1911-re 287 lett) szövetkezeteket a kölcsönnyújtás mellett egyéb gazdasági feladatokra is képessé tette, pl: parcellázások keresztül vitele, tenyészállatok beszerzésének finanszírozása stb. Az Országos Központi Hitelszövetkezet Marosvásárhelyen és Brassóban létesített kirendeltséget. *Fogyasztási szövetkezetek* az infrastruktúra hiányosságából adódó kereskedelmi verseny miatt születtek meg, elsősorban a falvak saját kezdeményezésére, a kirendeltség anyagi támogatásával. 1909-re 139, 1911-re 162 Hangya alatt álló fogyasztási szövetkezet létezett, amelyek központi raktára Nagyenyeden volt, ahonnan nemcsak árukkal látták el a községeket, hanem az irányítás is onnan történt. Az *értékesítő*

szövetkezetek kedvezőbb eladási lehetőséget biztosítottak Székelyföld termékeinek a Magyar Gazdák Vásárcsarnok Ellátó Szövetkezete által létesített marosvásárhelyi, székelyudvarhelyi és sepsiszentgyörgyi fiókjai segítségével. Az MGVE a székelyföldi termények értékesítésével (gyümölcs, lóheremag, vaj, tojás), illetve a Székelyföldön a gazdasági szükségletek beszerzésében (vetőmag, gazdasági gépek) nagyban csökkentette a térség forgalmi piacoktól való távolságát. Egészséges versenyt támasztott a kereskedőknek, csökkentve az ügynökök térfoglalását, hozzájárulva az árak kiegyenlítődéhez.

1906-tól a főbb mezőgazdasági termékek értékesítését öt *szövetkezeti gabonaraktár* oldotta meg, értékesítésben szintén az MGVE segített. A Székelyföld legjobban működő szövetkezete a gidófalvi és vidéke szövetkezet volt Háromszék megyében. A gazdaközösség 8000 korona értékben malmot is bérelt, ahol feldolgozták a gabonát lisztté, majd a község hasznára értékesítették.⁶⁰

Különösen a *tejszövetkezetek* alakítása bizonyult sikeresnek a térségben 1903-tól. Szinte egész évben biztos jövedelemforrást jelentett a kisgazdáknak a tej értékesítéséből származó haszon, emellett serkentőleg hatott az állattenyésztésre és a takarmányozásra. Javult a falusi lakosság étrendje, a visszamaradt sovány tej pedig a sertésenyésztést és a borjúnevelést segítette elő. Bár sok nehézség gátolta az új intézmény alakítását, kezdetben nagy gyanakvással és bizalmatlansággal fogadták. A kirendeltség pénzsegéllyel támogatta az alakításukat, a tej feldolgozását és értékesítését pedig felügyelte. Míg 1903-ban csak 4 tejszövetkezet létezett, 1911-re már 49. Látva a tej feldolgozásából és értékesítéséből adódó hasznot, a székelység elkezdte manipulálni a tejet, vizezték, lefőlték azt. A visszaélések megszüntetése érdekében a kirendeltség megbízottjainak bele kellett tanulnia a tejevizsgálatokba, egész kis laboratóriumokat rendeztek be a manipulációk megakadályozására.⁶¹

1908-ban kezdtek alakulni kölcsönösségi alapon az *állatbiztosító szövetkezetek*. A biztosított állatállomány 4%-os kártérítését a tagok viselték kölcsönösen, azon felüli kár esetén a Magyar Kölcsönösségi Állatbiztosító Társaság adott kártérítést. Az intézmény a szövetkezetek feletti irányító és gyámolító felügyeletet is gyakorolta, felügyelősege Marosvásárhelyen volt 1909-től. Ebben az évben 55 községben 2379 gazda 6293 db. állatot biztosított 1 150 632 K értékben; 1911-ben 173 községben 7701 tag pedig 16 807 db. állatot 4 239 710 K értékben.

A gazdakörök és abból kinövő szövetkezetek közös otthonául ún. *Népházak*, vagy Szövetkezeti Házak szolgáltak.⁶² A Népház a falu szellemi, társadalmi és gazdasági életének központja volt. Itt kapott helyet a gazdakör, a népkönyvtár, a gépszín, itt tartották a gazdasági előadásokat, összejöveteleket, megbeszéléseket. A fogyasztási szövetkezet boltja, a tejszövetkezet helysége és az összes szövetkezetek közös irodája is itt volt. 1909-re 17 létesült igás- és kézimunkán, legtöbb helyen a község által ingyen adott telken a falu (átlag kb. 4800 K) és a kirendeltség anyagi (átlag kb. 3000 K) áldozatából. 1911-re már 44 működött az ún. erdélyrészi kirendeltség keretében.

Kezdetől fogva törekedett a kirendeltség a népkultúra fejlesztésére. A községek kérelmezésére és a helyi viszonyok tanulmányozása után hozták létre az ún. falusi *népkönyvtárakat*, illetve folyamatosan gyarapította azok könyvvállományát a hivatal. 1906-ban 222, 1911-re 362 népkönyvtár működött az erdélyrészi kirendeltség keretében.⁶³

Az akció egyes *oktatási intézményeknek*, különösen a tanítóképzőknek nagy jelentőséget tulajdonított a gazdaságfejlesztés terén. Gazdasági szaktanár működött 1904-től a székelykeresztúri,⁶⁴ 1906-tól a csíksomlyói tanítóképzőkben. A csíkszeredai m. kir. földművesiskola két éves tanfolyamú képzése 1905-től képzett munkavezetőket. Tordán 1906-ban nyílt meg Szabó József tordai polgár mintegy 122 000 koronát kitevő magánvagyonából, a kirendeltség anyagi támogatásával a gazdasági munkásokat képző ún. Szabó József-féle kisebb magyar gazdasági iskola. Az iskola az állami költségvetésből 1908-ban és 1909-ben 40 000 korona támogatást kapott, melyet az intézmény bővítésére és fejlesztésére fordítottak.

A helyes gazdálkodási mód megismertetése céljából *mintagazdaságokat* hoztak létre a Székelyföldön: Erdőszentgyörgy (Maros-Torda vm.), Siménfalva (Udvarhely vm.), Illyefalva (Háromszék vm.), Csíkzsögöd (Csík vm.), Marosfőszentpál (Kisküküllő vm.) községekben. 1906. év végére már 7 népies mintagazdaság, 1911-re pedig 9 járult hozzá a helyes gazdálkodási mód megismertetéséhez. 1910-ben Székelykeresztúron az állami tanítóképző mellett alakult egy 20 holdas mintagazdaság, 1911-ben Maros-Torda vármegyében Fedd községben pedig egy 54 holdas gazdaságot alakított ki a tordai iskola egyik végzett növendéke volt iskolája számára.

A székelyföldi kirendeltség egyik legnagyobb eredménye a *legelőügy* terén történt, mivel ettől függött az állattenyésztés fejlesztése és a tejtermelés növelése. A rendszeres legelőgazdaság érdekében legelőjavítási munkálatokat végeztek 1902-től: talajjavítás, talajvédelem, telkesítés, füvesítés, kövek összeszedése, itatok, kutak, istállók létesítése átalakította az elhanyagolt legelők állapotát. Míg 1904-ben a legelőjavítási munkálatok elvégzéséhez még állami támogatással sem voltak hajlandók hozzáfogni, mert „irtóztak a tenyeres munkától”, addig a rákövetkező években a megítélt pénzekért már versengtek. Panaszkodtak is az akció emberei többször a fáradságos munka hiábavalósága miatt. Előfordult, hogy a vízmosások megkötésére fűz- és akáccsemetéket ültettek, drága pénzen öntözték őket, védtek a kiszáradástól. Pár hét múlva viszont a 4-5000 kizöldült csemeték le voltak rágva, a meredek parton ültetett akáccsemeték pedig gyökerestől ki voltak tépve. Mindezt egy-egy gondatlan pásztor kecskéi, juhái tették.⁶⁵ 1910-re 147 községben több mint 80 000 holdon végeztek munkálatokat. Az 1909. évi kimutatás szerint 1 hold legelőjavítási munka 3 korona 28 fillérbe került. Bérlet útján közös használatú legelőket is létesítettek az értékesebb növendékállatok részére. 1901-től talajvizsgálatok és legelő elkülönítések indultak meg. A legelőhiányt vétel útján is növelték: a kirendeltség községi kötvénykölcsonnt szerzett a vételárra, állami hozzájárulást a törlesztésre. Az 1908. évi XLIII. tc. a községek legelővételeinek könnyítésére tartalmazott intézkedéseket. 1911-től elkezdődött a gazdakörök kezdeményezésére a rétfelújítás is.

A legelők minőségét *trágyakezeléssel* javította a kirendeltség. Nem beszélve arról, hogy Székelyföldön a sovány és gyengén termő földnek sok trágya kellett termőereje fenntartásához. Azonban nehezen barátkozott meg a székely a műtrágyával, több esetben a gazdák még ingyen sem akarták elfogadni, hiszen „ha ezen portéka mérges és kieszi a kezemet, akkor kirágja a kaszálómon a fűvet is” – indokolták. A székelyeknek a műtrágyától való viszolygását a kirendeltségnek sokszor csak csalafintasággal sikerült eloszlatni. Történt ez Korond esetében is. A község egyik közlegelőjének az országútról is jól látható részén szóratta el a titokban Enesei Dorner Béla helyi megbízott a műtrágyát összele, mégpedig monogramjának formájában. Nyár elején, mikor zöldülni kezdett a fű, a többi növényzet közül élesen kiváló betűk megtették a

hatásukat. így barátokztak meg a korondiak a műtrágyával. A műtrágyázással nőtt a termelékenység, belterjesebb lett a földművelés.⁶⁶

Az akció *trágyatelepek* létesítéséhez is hozzájárult államsegéllyel 1908-tól. A gazdakörök műtrágya megrendeléseit megszervezte, 1910-ig vállalva a szállítási költségek fedezését is. 1911-től pedig elkezdődtek a műtrágyázási kísérletek. Érdekes módon, sokáig nem akadt vállalkozó szellemű gazda a Székelyföldön, aki betonistállót és trágyatelepet létesített volna még 100 korona értékű államsegély ellenében sem. Az volt a természetes, hogy a trágyalé kifolyt az utcára. Ám amikor az egyik gazdasági kirándulás alkalmával a botfalusi cukorgyár igazgatója kijelentette a betonaknában összegyűjtött trágyalére mutatva: „Uraim, ez a gazdasági vér”, ez gondolkodóba ejtette a székelyeket. A kirándulásról hazajövet már a vonaton elhatározta Tamás Sándor, Udvarhely megyei gazda, hogy ő is hasonló betonaknát épít. Övé lett a vidék első ilyen jellegű gazdasági építménye.⁶⁷

A legelőjavítási munkák és a legelőgazdálkodás hatására feljavult, illetve kicserélődött a térség állatállománya. A Földművelésügyi Minisztérium gazdasági felügyelők útján megfelelő mennyiségű és minőségű *tenyészállatokhoz* (tenyészbika, tehén, üsző, sertés, juh, nyúl) jutatta a községeket – a fajtaváltások kitűzésével összekötve – a vételárhoz való hozzájárulással. Három félévi részletfizetést vagy a vételár max. 30%-os mérséklését tették lehetővé a községeknek. Az állattartás feltételeit a házi kezelés és a községi bikaistállók építésével javította az akció. 1911-ig 46 község 81 213 korona segélyből épített istállót. A lótenyésztés terén az akció segélyben részesített azokat a községeket, amelyek nem voltak képesek kiszolgáltatni az állami fedezettési állomásokhoz szükséges takarmánymennyiséget, illetve méneket helyezett el ingyen a távol eső településeken a székely lovak tenyésztése érdekében. A baromfitenyésztés felkarolására mintabaromfi-telepeket létesített a kirendeltség a székelykeresztúri, sepsiszentgyörgyi, kézdivásárhelyi és csíkszeredai oktatási intézményekkel kapcsolatban. 1902-től nemes baromfi-fajták kiosztása indult meg. Baromfihízlaló és házinyúl telep létesült Marosvásárhelyen az akciónak köszönhetően. Mintaméheseket is létesített a kirendeltség Gyergyóditróban, Székelykeresztúron és Marosvásárhelyen, 1906-tól papok, tanítók és gazdák részére tanfolyamok kezdődtek. 1905-től méhészeti segélyek kiosztása indult meg.

A mindenképp a legjobb tenyésztőanyagot *gazdaköri állatkiállítások* keretében állították ki és díjazták 1904-től.

A legelőkre és kaszálókra alapozott állattenyésztés mellett a *takarmányozás* bevezetését hangsúlyozta a gazdaságfejlesztő program. Ugyanis előfordult, különösen 1904–1909 száraz, őszeiben, hogy a szénahiány miatt a legelőről hazakerült erőtlenség, koplalt állatot székéren kellett lehozni! Mivel szénahiány miatt nem volt miből tartani az állatot, csekély pénzért vesztegette el a székely. Volt rá eset, hogy a mészáros még olcsó áron sem akarta megvenni a fejősteheneket, annyira nagy volt a kínálat. A udvarhelyi havasalji falvakban 1904 és 1908 telén a nép majdnem csak hússal táplálkozott, mert a kenyérliszt drágább volt a húsnál. Az erdőben farüggyet rágó, erőtlenség lovakat pedig tetszés szerint ehették meg a farkasok.⁶⁸

A takarmánynövények meghonosítása mellett a termés hozamot 1903-tól *vetőmagkiosztással*, kicseréléssel támogatta az akció a vételárhoz való hozzájárulás megkönnyítésével. A székely környezeti viszonyokon jól jövedelmező len-, kender- és komlótermelést már az első években propagálta a hivatal: mesterséges kenderáztatók, vetőmagosztás és a székelykeresztúri lenbeváltó támogatásával.

A kirendeltség 1904-ben kezdett hozzá a filoxéra által elpusztított szőlőterületek felújításához Maros-Torda, Kisküküllő, Torda-Aranyos vármegyékben: agreológiai vizsgálatok, ingyenes, illetve mérsékelt áron meginduló vessző- és oltványkiosztás által. A felújítási munkálatokat a Marosvásárhelyi Szőlészeti-Borászati Főfelügyelőség irányította szőlészeti munkavezetők kinevezésével. Kisküküllő megye székhelyén, Dicsőszentmártonban 1909-ben szőlőmunkásképző iskola nyílt. Támogatta a kirendeltség különböző eszközök, permetezők beszerzésében is a gazdaköröket, oltványtelepeket szerveztek olyan helyeken, ahol több kisközgazda kezén sok terület várt felújításra.

A *gyümölcsstermelés* terén a kirendeltség a helyi viszonyoknak megfelelő gyümölcsoltványok kiosztását és elültetését biztosította. 1903–1909 között közel 105 000 oltvány került kiosztásra, beszerzését a marosvásárhelyi, gyergyószentmiklósi és sepsiszentgyörgyi állami gyümölcsfaiskolák segítették. Az akció során több községi gyümölcsöst hoztak létre, 1903-tól az aszalást és szeszfőzést is fejlesztették. A zöldségstermelés fejlesztésére 1904-ben Szovátán és Sepsiszentgyörgyön bolgárrendszerű kertészetet hoztak létre. Tanítóknak *zöldségstermelés-is-*

mertető füzeteket osztottak ki korán érő magokkal együtt. 1910-től a községi iskolák mellett elindult a házi veteményeskertek létesítése is.

A vidék elmaradottságának egyik oka a gépesítés hiánya volt, és az emiatt továbbélő, elavult földművelési módszerek. A gazdakörök hivatásához tartozott a modern gépek iránti érdeklődés felkeltése és előnyeinek megismertetése. A minisztérium engedélyével *gazdasági gépeket* és eszközöket adott a kirendeltség a gazdaköröknek közös használatra. Ugyanis a drága gépeket egy gazda egyedül nem tudta kifizetni, viszont a gazdakör már igen. A megismerés után általában a bevált típusokat meg is rendelték a gazdakörök. Az akció hozzájárult a gépvásárlások költségeihez, évről évre csökkenő mértékben. Míg 1903-ban a vételár 47%-át, addig 1909-ben már csak 23%-át fizette ki a kirendeltség. 1906–1908 között évi 50-60 000 koronát áldozott a kirendeltség a gazdasági gépekre. Helyi, elsősorban a marosvásárhelyi és a sepsiszentgyörgyi gépraktárból szereztek be a hazai gépeket, amelyeket 1903-tól gépbemutatók és népies füzetek ismertettek meg a gazdákkal. Természetesen a gépeket a gazdakörhöz nem tartozók is használhatták megfelelő anyagi díj fejében.

A gazdák közös gépállományát kezdetben egyik-másik gazdaköri tagnál helyezték el, ez azonban nehézkes volt és szakszerűtlen. 1909-től az egyes gazdakörök *gépszínek*et is létesítettek, 1911-ig mintegy 105 alakult.

A földművelés és állattenyésztés mellett sokat áldozott az akció egyéb dolgokra is. A községek elegendő egészséges ivóvízzel való ellátását már 1905-ben tervbe vette az akció, de annak megvalósítása csak 1907-től indult meg. A kirendeltség műszaki közegei elkészítették a kiviteli terveket és a költségvetést, majd a községnek nyilatkozni kellett, vállalja-e a vízvezeték vagy kútúrások közben felmerülő költségeket. A falu anyagi erejét az állam segéllyel egészítette ki, illetve a kirendeltség egy-egy vállalatnak adta ki a munkálatokat, felügyelve a kivitelezésre. 1909-1911 között 38 községben oldódott meg a vízellátás 236 032 korona segélyből. 1907-től a vízmosások megkötésére, a *vízrendezésre* is gondot fordított az akció, valamint a községi közlegelőkön csordaitatók létesítésére is megoldást találtak.⁶⁹

1906-ban kezdtek el foglalkozni az *ingyenes jogsegély* szervezésével. 1907 januárjától Marosvásárhelyen, 1909-ben Székelyudvarhelyen ügyvédek álltak a rászorulóknak rendelkezésére.

A *hitelviszonyok javítására* a székely akció a váltókölcsonök helyett az előnyösebb hosszúlejáratú törlesztéses kölcsönök kialakítására törekedett. 1904-ben Marosvásárhelyen a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetét állították fel, a Kisküküllő vármegyei Takarékpénztár és a marosvásárhelyi Agrártakarékpenztár is e szellemben folyósított kölcsönöket. 1905 végén a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete és az Országos Központi Hitelszövetkezet együttes kölcsönnyújtási megegyezése lehetővé tette a törlesztéses jelzálogkölcsönök olcsó kamatát kedvező visszafizetési feltételek mellett a birtokérték 75%-ig.

Rendkívüli segítségnyújtásra csak azokban az esetekben került sor, amikor közvetlen és egyéni segíellyel lehetett helyreállítani a gazdasági rendet, pl. tűzkár, jégverés okozta károk esetében. Nagyobb jelentőségű volt a szárazság által sújtott vidékek gazdaköreinek a takarmány és élelmiszer beszerzése körüli segélynyújtás. Kisebb csapások esetén a kirendeltség 300 korona értékig adhatott segélyt a gazdakörnek, nagyobb összeghez miniszteri engedély volt szükséges.

A romániai kivándorlás ellensúlyozására a kirendeltség külön székelyföldi *munkásközvetítést* szervezett. 1904 őszén felhívta minden hazai vállalat figyelmét, hogy a képesítéshez nem kötött, csak kézi erőt igénylő munkákban székelyeket alkalmazzanak. A kirendeltség vállalta a munkásközvetítést és a szállás biztosítását. Az akció első öt évében mintegy 493 férfi nyert elhelyezést kőszénbányákban, téglagyárakban, fűrésztelepekre. Különböző gyárakban 346 lányt helyeztek el, ebből a komáromi selyemfonodában 261 székely lány kapott állandó munkát. 1908-ig 6138 férfi nyert magyarországi uradalmakban elhelyezést időszaki mezőgazdasági munkára, nagyrészt aratásra, répaművelésre. 1904-től indult el az akció cselédközvetítési programja Magyarországra. Sok kritika érte a kirendeltség munkásközvetítését, amely a kivándorlás ellensúlyozása helyett a Székelyföldről való elvándorlást eredményezte, ezért 1909-re már abbahagyta az akció az ez irányú tevékenységét. 1905-ben kezdődött el a *munkásvédelem* ügye: a kirendeltség a Földművelési Minisztérium engedélyével 1825 munkást íratott be a Gazdasági- és Munkáscselédpénztárba baleset ellen biztosítás vállalásával. A gazdakörök kapták a feladatot, hogy megismertessék az intézményt tagjaikkal.

A kirendeltség 1905-ig *bányászattal* is foglalkozott: geológiai kutatókat végzett, bányászati viszonyokat tanulmányozott. Kőpecen az

ottani barnaszénbánya mellett 1904-re felépültek a Földművelésügyi Minisztérium 5000 korona segélyéből a munkásbarakkok, valamint azok a munkásházak, amelyek az odateleplülő székely családok lakás-problémáját oldották meg.

Az akció kiadványaiban sürgette az *infrastruktúra* fejlesztését: a székely körvasút építését és a Maros felső szakasza tutajozási tervének kidolgozását.⁷⁰ A *székely fürdők és ásványvizek* forgalmának növelését is programjába vette vizek analizálása és szakkönyvek megjelentetése által. 1904-ben szakbizottság készített terveket Szovátafürdő fellendítése érdekében. Kevés eredmény született ugyan 1905-ig, azonban a Szováta- és Homoródfürdő körüli fuvarozás fejlesztésével, valamint egy-egy háziipari bazár létesítésével támogatta az ügyet a kirendeltség.

A miniszteri kirendeltséget fennállása alatt sok *kritika* érte. Bírálták a segélyek szétszórásáért: „ha már adott, adott volna mindenüvé!”, a létrejött, de nem működő szövetkezetekért, gazdakörökért, a nem székely legelőkre való svájci tehenekért. Többször felhozták az akció hibájának, hogy „aprólékos dolgokban fecsérli el erejét ahelyett, hogy a bajok alapját képező hitelrendezést támogatná teljes erővel.”⁷¹ Maga a vezetőség is elismerte, hogy „jó szándékkal kieszelt tervei nem bizonyultak sokszor célszerűnek”, a vártnál gyengébb eredmények születtek. Az anyagi eszközök természetesen meghatározták a székely akció tevékenységét és hatósugarát. Jogosan hangsúlyozták, hogy „évtizedes mulasztásokat és hátramaradást pár évi munkával helyrehozni nem lehet”.⁷² A hibák ellenére a kortársak is méltányolták, hogy a kirendeltség következetessége folytán „nagy, messze jövőre kiható” eredményeket tudott felmutatni. Ahogy a *Székely-Udvarhely* folyóirat írja: „(a gazdaközösség) ...létalapját ...kiépítette, megélhetési forrásait kinyitotta, mert utat-módot mutatott a hasznos munkálkodásra, megtanította népünket önmagáért és a haza boldogulásáért dolgozni... Az elhagyott faluba életet, munkakedvet vitt és a reményt vesztett nép megtudta, hogy a megélhetés feltételeit itthon önmaga is megszerezheti, megtalálhatja.”⁷³

Sajnos azonban a Székelyföld átfogó gazdasági, társadalmi és kulturális fejlesztési programjából kevés valósulhatott meg. A székely akciónak nem volt rá elég ideje és lehetősége, hogy kiforrja magát, beteljesítse céljait. Sorsát a „nagypolitika” megpecsételte. Az 1910-es években kibontakozó politikai válság elterelte a figyelmet a székely

kérdésről. Az 1914-ben kitört háború pedig véget vetett mindennek. Ugyanakkor a lehetőségei is korlátozottak voltak. A még uralkodó gazdasági liberalizmus elvei mellett szembe kellett nézni az anyagi eszközök szabta lehetőségekkel, a többi minisztérium érdektelenségével, esetlegesen és szórványosan megszülető intézkedéseivel. Ráadásul hiányzott a tárcák közötti egyeztetés, a közös irányvonalak kijelölése, szóval az egységes, minden kormányzati ágra kiterjedő fejlesztési program. A politikai ellenézés és az uralkodó körökön belüli ellentétek is hátráltatták a székely akció kibontakozását.

Hosszútávon azonban az akció hozzájárult a fejlettebb gazdasági kultúra elterjedéséhez, a székelyföldi közöny és idegenkedés leküzdéséhez, a helyi lakosság szemléletváltásához, valamint a székelyföldi régió elszigeteltségének feloldásához.

JEGYZETEK:

1. Az 1876. és 1877. évi közigazgatási átrendezések során megyékké szervezték át a hajdani székely székeket. Az átrendezés következtében a történelmi Székelyföld határai megváltoztak. Változatlan területű csupán Csíkszék maradt, Háromszék és Udvarhelyszék néhány peremvidéki faluval egészítették ki. Marosszék területe közel négyszeresére nőtt meg Maros-Torda megye néven, Aranyosszék pedig Torda-Aranyos megye felvinci járását alkotta ezentúl.
2. Vö.: T. Nagy Imre: *Székely kivándorlás*. Klny., Budapest, 1895.
3. A századfordulón a Romániában élő magyarok számát 200 000 főre becsülték a korabeli szakírók. A 100 000 fős moldvai csángóság mellett 100 000 fő volt a kivándorló székelyek száma. A korabeli bukaresti *Rumänischer Lloyd* folyóirat is ezt a számot közölte le.
4. Vö. Egyed Ákos: *Székely kivándorlás a századfordulón*. In: *Korunk*, 1968. 5. sz. 743-750.
5. László Gyula: *Székely kivándorlás*. Budapest, 1900.
6. MOL. ME. 1902. K 26.
7. Putnik Béla: *A magyar kivándorlók Galaczon (Romániában)*. In: *Közgazdasági Szemle*. 1901. XXV. évf. 26. kötet. 827.
8. László Gyula: *Székely és csángó leányok*. Marosvásárhely, 1899. 4.
9. László Gyula: im. 1900.
10. Bözödi György: *Székely bánja*. Budapest, 1988. 152.
11. Az Amerikába induló első nagyobb székely csapat elindulásáról így írt az egyik szemtanú: „Szenterzsébetről, a híres szombatos Péchi Simon fészkeből

- 23 erőteljes, derék, 25-30 év körül levő székely állott útra készen 1901 őszén. Az egész község gyászbán volt, a falu apraja-nagyja a templomba gyűlt össze, hol a falu lelkésze könnyek között búcsúztatta el a szomorú csapatot övéitől és adta nekik az úri szentvacsorát. Aztán, az azelőtt az istenházába hívó harangok bús kongásától kísérvé indult 23 erős karú, elszánt magyar ember messze, távol az édes szülőföldtől, a földgömb túlsó felére.” In: Barabás Endre: *Udvarhely vármegye közgazdasági leírása*. Budapest, 1904. 55.
12. 1899-ben László Gyula útmutatást dolgozott ki a székely cselédek számára (László: i. m. 1899.) A századfordulótól női bizottságok (pl.: Mártha Egyesület, Lórántffy Zsuzsanna Egyesület) foglalkoztak cselédközvetítéssel.
  13. Beksics Gusztáv: *Nemzeti akció*. Budapest, 1902. 36-40.; Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 1991., 32-38.
  14. Vö. Hegedüs Lóránt: *A székelyek kivándorlása Romániába*. Budapest, 1902.
  15. Vö. Molnár Józsiás: *A székelyföldi arányosítás*. Budapest, 1902.
  16. Sebess Dénes: *A székelység pusztulása*. Marosvásárhely, 1902. 30-31.
  17. Az 1908. VII. tc. kimondta, hogy a határ 5%-a közös legelőnek hagyandó az állattenyésztés fejlesztésének előmozdítására. 1908. XLIII. tc. a legelővel megkönnyítésére hozott intézkedéseket.
  18. Sebess: i. m. 28-30. Gyakori eset volt a Székelyföldön, hogy az ingatlanok tényleges birtokosai mások voltak, mint a telekkönyvi tulajdonosok. Pl.: Gyergyóremete községben a 30 000 helyrajzi számból 20 000 telekkönyvileg helytelenül volt felvéve. A tagosítás kezdetével elindult a színleges adásvételek, megterhelések végtelen sorozata.
  19. Sebess: i. m. 40-44. A román földvásárlásról lásd: Tokaji László: *Eladó ország*. Kolozsvár, 1913.; Bethlen István: *Az oláhok földvásárlásai Magyarországon az utolsó öt évben*. Budapest, 1912.; Rácz Gy: *A magyar földbirtokosság anyagi pusztulása*. Budapest, 1906.
  20. Vö. Kozma Ferenc: *A Székelyföld közgazdasági és közművelődési állapota*. Budapest, 1879. 134-211.; Barabás Endre: i. m. 1904.; Barabás Endre: *Maros-Torda megye és Marosvásárhely város közgazdasági leírása*. Budapest, 1907.; Bodola Lajos: *Háromszék vármegye gazdasági viszonyai és teendői körvonalazása*. Sepsiszentgyörgy, 1893.; T. Nagy Imre: *Csik megye közgazdasági leírása*. Budapest, 1902.
  21. Az összterületnek 1,5%-a volt kert, 13%-a legelő, 15%-a rét.
  22. A regálémegváltással (1888. XXXVI. tc.) elvesztették a községek az italmérésből, kocsmáltatásból eredő bevételeiket. A 60-70%-kal olcsóbban megváltott kártalanítási összeget a község tagjai között osztották fel.
  23. T. Nagy Imre: *A székely kisgazda*. In: *Magyarság*, 1902. január 19. 10.
  24. Az 1875. évi 10 évre kötött kereskedelmi egyezmény szabad teret engedett a két ország kereskedelmének, szinte vámmentes áruforgalom bontakozott

ki a határszélén. A székelyföldi iparnak, elsősorban a ruházati és háztartási cikkeknek, a szijgyártó és faipari készítményeknek nagy fogyasztója volt Románia, ahonnan viszont főként élőállatok érkeztek Erdélybe. 1885-ben viszont Németország a keleti marhavész behurcolása miatt elzárta határait a magyar marha előtt, amire Magyarország a román határ lezárásával reagált. Románia retorzióval élve nem hosszabbította meg a kereskedelmi szerződést, s így a székely iparosok elvesztették biztos felvevőpiacukat.

25. Vö. Gidó Csaba: *A székelyföldi vasúthálózat kiépülése*. In: *Fejedelmek, forradalmak, vasutak*. (Szerk.: Takács Péter). Debrecen, 2000. 291-341.
26. Mika Ottokár: *A székelykérdés megoldásának módjai*. Kolozsvár, 1902. 4.
27. Bartalis Ágost: *Segítsünk a székelyeken. Csík-Ménaság székelyei*. Budapest 1901. 24.
28. MOL. ME. K 26. 1904.
29. Vö. *Évkönyv a Marosvásárhelyi Székely Társaság 1909. október 30-án tartott jubiláns (10 éves) összejövele alkalmából*. Szerk.: Szentgyörgyi Dénes. Marosvásárhely, 1910.
30. 1902-ben, a társadalmi mozgalom virágkorában az alábbi székely társaságok működtek: Aradi Székely Otthon, Fogarasi Székely Társaság, Marosvásárhelyi Székely Társaság, Sepsiszentgyörgyi Székely Társaság, Toplicai Székely Társaság, Borszéki Székely Társaság, Gyergyótölgyesi Székely Társaság, Gyergyóditrói Székely Társaság, Gyergyószentmiklósi Székely Társaság, Gyergyóalfalusi Székely Társaság, Parajdi Székely Társaság, Székelyudvarhelyi Székely Társaság, Székelykeresztúri Székely Társaság, Brassói Székely Társaság, Hétfalusi Székely Társaság, Kézdivásárhelyi Székely Társaság, Kovásznai Székely Társaság, Csíkszeredai Székely Társaság, Csíkszentmártoni Székely Társaság, Baróti Székely Társaság, Nagybacóni Székely Társaság, E.K.E. Székely Társaság (Kolozsvár), Régenvidéki Székely Társaság, Székely Ifjúsági Egyesület (Budapest), Barátosi Székely Társaság, Budapesti „Székely Kör”, Budapesti Székely Társaság, Mezöbándi Székely Társaság, Nagyenyedi Székely Társaság, Gyulafehérvári Székely Társaság, Marosludasi Székely Társaság, Segesvári Székely Társaság, Besztercei Székely Társaság, Erzsébetvárosi Székely Társaság, Vajdahunyadi Székely Társaság, Dési Székely Társaság, Medgyesi Székely Társaság, Nagyszebeni Székely Társaság, Petrozsényi Székely Társaság, Bethleni Székely Társaság, Szamosújvári Székely Társaság, Szászvárosi Székely Társaság, Tordai Székely Társaság, Csíkkarcfalvi Székely Társaság, Debreceni Székely Társaság, Szegedi Székely Társaság, Hódmezővásárhelyi Székely Társaság, Gyergyószárhegyi Székely Társaság. Támogató egyletek: E.M.K.E. (Kolozsvár), Székely Egyesület (Budapest), O.M.G.E. (Budapest), Magyar Társulat (Bukarest), Szent István Király Egyesület (Bukarest). In:

Évkönyv a Marosvásárhelyi Székely Társaság 100. összjövetele alkalmából. Szerk.: Máthé József-Szentgyörgyi Dénes. Marosvásárhely, 1904. 89-122.

31. *Évkönyv*: i.m. 1904. 121.
32. A Szövetség megalakításának ötlete már Tusnádon elhangzott 1902. augusztus 29-én, de az alakuló közgyűlésre csak 1904. június 2-án került sor. Az 1904. évi 65 581. sz. kormányhatósági jóváhagyás hagyta jóvá a megalakulást.
33. 1907-ig a *Székely Világ* c. hetilap (felelős szerk.: Szentgyörgyi Dénes, Marosvásárhely) volt a Székely Szövetség sajtóorgánuma. 1907. május 1-től már külön napilap vállalta a székely akció szolgálatát, a Székely Társaságok Szövetségének hivatalos lapjának szerepét. (Felelős szerk.: Lajos Dénes)
34. *Évkönyv*: i.m. 1910. 15-16.
35. *Évkönyv*: i.m. 1904. 48.
36. *Székely Kongresszus*. Csíktusnád. Kiadja: OMGE. Budapest, 1902.
37. Vö. *Jegyzőkönyv a Székely Társaságok Szövetségének 1905. augusztus 22-én Sepsiszentgyörgyön tartott első rendes közgyűléséről*. Marosvásárhely, 1905.; *Jegyzőkönyv a Székely Társaságok Szövetségének 1907. augusztus 6-án Szamosújváron tartott második rendes közgyűléséről*. Marosvásárhely, 1907.; *Jegyzőkönyv a Székely Társaságok Szövetségének 1908. augusztus 24-én Székelyudvarhelyen tartott harmadik rendes közgyűléséről*. Marosvásárhely, 1908.; *Jegyzőkönyv a Székely Társaságok Szövetségének 1910. augusztus 23-án Gyergyószentmiklóson tartott ötödik rendes közgyűléséről*. Marosvásárhely, 1911.; *Jegyzőkönyv a Székely Társaságok Szövetségének 1911. augusztus 22-én Tordán tartott hatodik rendes közgyűléséről*. Marosvásárhely, 1912.; *Jegyzőkönyv a Székely Társaságok Szövetségének 1913. augusztus 25-én Előpatakon tartott nyolcadik rendes közgyűléséről*. Marosvásárhely, 1913.
38. MOL. ME. K 26. 1904
39. Dr. Koós Mihály: *A székely akció ismertetése*. Budapest, 1905. 5-8.
40. *Jegyzőkönyv a Székely Társaságok Szövetségének 1908. augusztus 24-én Székelyudvarhelyen tartott harmadik rendes közgyűléséről*. Marosvásárhely, 1908. 18-19.
41. *Jegyzőkönyv a Székely Társaságok Szövetségének 1907. augusztus 6-án Szamosújváron tartott második rendes közgyűléséről*. Marosvásárhely, 1907. 13-14.
42. *Ipari akció a Székelyföldön. Javaslatok az iparnak a Székelyföldön való fejlesztéséhez*. Budapest, 1905.
43. Sz. Szakáts Péter: *A Székelyföld ipara története, eseményei*. In: *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára*. Szerk.: Csutak Vilmos. Sepsiszentgyörgy, 1929. 672-675.
44. *Ipari akció*: i.m. 50-107., 141-150.

45. *Jegyzőkönyv a Székely Társaságok Szövetségének 1908. augusztus 24-én Székelyudvarhelyen tartott harmadik rendes közgyűléséről.* Marosvásárhely, 1908. 86-88.
46. *Székely-Egyleti Képes Naptár*, 1901. 118-133.
47. A jelentősebbek: Csík vármegyében: a borszéki üveggyár; Háromszék vármegyében: Sólyom Gyula cipőfaszeg gyára Baróton, Seqens József posztógyára Sepsiszentgyörgyön, Lántzky Sándor vashámora Nagybaconban, Sicilia Rt. szénsavsűrítő gyára Málnásfürdön, M. kir. dohángyár Sepsiszentgyörgyön, Zuliani Péter kőfejtőtelepe Málnásfürdön; Udvarhely vármegyében: Paget Olivér faesztérge gyára Parajdon, Rápolti-Kun és Tóth szövőgyára Székelyudvarhelyen, Fiedler János len kikészítő gyára Székelykeresztúron; Maros-Torda megyében: Haas és Panutz malom- és gyapjúfésülőgyár Mezőbárándon, Weinrich Frigyes görлец gyára Szászrégenben, Straetz Hermann és társai tengeri termékek gyára Megyesfalván; Marosvásárhelyen: Székely játék- és faárúgyár Rt., Baruch Jeremiás kőolajfinomító gyára, Cukorgyár Rt., fűrésztelep, malom, szeszgyár és téglagyár az egyes vidékek ipari arculatát bővítették. In: *Ipari akció* i. m. 108-110.
48. *Ipari akció*: i. m. 138-141.
49. Brázay Zoltán: *A Székelyföld kereskedelmi és ipari viszonyairól.* Budapest, 1909.
50. László Gyula: *Székely iparfejlesztés.* Marosvásárhely, 1912.
51. *Jegyzőkönyv a Székely Társaságok Szövetségének 1913. augusztus 25-én Előpatakon tartott nyolcadik rendes közgyűléséről.* Marosvásárhely, 1913. 34.
52. *Képviselőházi Napló*, 1896-1901. IV. kötet. 183.
53. Vö. Fehér György: *Darányi, a miniszter.* In: *Darányi Ignác-émlékkonferencia.* Szerk.: Fehér György. Budapest, 2000. 66-77.
54. *Székelyek Naptára az 1910. közönséges évre.* Szerk.: Benkő Pál-Megyasza Mihály-Nagy Károly. 1910. III. évfolyam, 55.
55. Koós Mihály: *A székely akció ismertetése.* Budapest, 1905.; Koós Mihály: *A székelyföldi gazdasági akció 1905. évi működésének ismertetése.* Budapest, 1906.; *A székely actio öt éve.* Összeállította: Székelyföldi miniszteri kirendeltség. Budapest, 1907.; *A hegyvidéki, erdőlyrészi (székelyföldi) és felvidéki miniszteri kirendeltségek 1909. évi működésének ismertetése.* Budapest, 1910. *A hegyvidéki, erdőlyrészi (székelyföldi) és felvidéki miniszteri kirendeltségek 1910 és 1911. évi működésének ismertetése.* Budapest, 1912.
56. Dr. Koós Mihály: i. m. 1906. 48.
57. Dr. Koós Mihály: i. m. 1905. 64-65.
58. *Jegyzőkönyv a Székely Társaságok Szövetségének 1910. augusztus 23-án Gyergyószentmiklóson tartott ötödik rendes közgyűléséről.* Marosvásárhely, 1911. 35.

59. A barcasági szász községek akkoriban a legfejlettebb és legpolgárosultabb parasztsztrók voltak Erdélyben. Meghökkenő urbanizációs fokot mutattak, szinte minden településen emeletes községháza és iskola, villany, vízvezeték, telefon, távirda, nyilvános fürdő, polgári kaszinó, népkönyvtár volt. Gazdálkodásuk példaértékű: tagosított határ, kitűnő tenyészállatok, modern gazdasági gépek, modern legelő kultúra, községi közvágóhíd, alábetonozott istállók, cementezett aljú trágyatelepek, szivattyúval felszerelt trágyalé kutak. Vö. Enesei Borner Béla: *Az erdélyi szászok mezőgazdasága*. Győr, 1910.
60. *Székelyek Naptára az 1908. szökőévre*. Szerk.: Molnár Emil-Megyaszaai Mihály. Kézdivásárhely, 1908. 44.
61. Enesei Dorner: i. m. 172.
62. A Szövetkezeti Népház építésének gondolata Ürmösi József homoródszentpáli lelkésztől származott. Egyik gazdaköri megbeszélésen pattant ki az ötlet, hogy a szűk bérelt helységek már nem elegendők. 1909-ben közölte elgondolását a kirendeltségi vezetőkkel. Balácsi Dénes: *Ne nézze senki csak a maga hasznát... Szövetkezeti mozgalom a Kis- és Nagy-Homoród mentén*. Székelyudvarhely, 1995. 41.
63. MOL. FM. 1907. K 184.
64. A tanítóképző mellett 20 holdas mintagazdaság, a baromfitenyésztés fejlesztésére pedig mintabaromfi telep működött. A méhészetet mintaméhes, valamint méhészeti oktatás tette ismertté az intézet növendékei között.
65. Enesei Dorner: i. m. 139.
66. Enesei Dorner Béla: *Székelyföldi esetek: erdélyi gazdasági emlékek, elbeszélések*. Budapest, 1940. 31-32.
67. Balácsi: i. m. 40.
68. Enesei Dorner: i. m. 141.
69. MOL. FM. 1907. K 184.; MOL. FM. 1908. K 184.
70. MOL. FM. 1905. K 184.
71. Róth András Lajos: *Dorner Béla, a székely gazdák nevelője*. In: *Székelyföld*, 1999. III. évf. 10. sz. 60.
72. Róth: i. m.
73. *Székely-Udvarhely*, 1909. XV. évf. 89. sz.